

Hoe positioneer je je als therapeut tussen ‘zij’ en ‘wij’?

Anke Savenije¹ in dialoog met Patrick Meurs

Inleiding

Anke Savenije: Patrick Meurs benadrukt terecht de kwetsbaarheid van de interculturele ontmoeting. Het werken met migranten in België, maar ook in Nederland, is een eenzaam vak. Het is slechts een kleine club die zich ermee bezig houdt, je hikt aan tegen grote weerstanden, en voelt je dus vaak geïsoleerd.

Meurs zoekt in zijn werk met migrantenouders naar verbinding: tussen vroeger en nu, man en vrouw. Dat ziet hij als centrale taak van zichzelf als therapeut. Hij luistert ‘close’, let op verschillen, transformeert die tot verhalen die bruikbaar zijn, tot bronnen van kracht waardoor voortgang weer mogelijk is. Herkenbaar is de ontwikkeling die hij schetst in het werken met migranten. (Hadden we maar een ander woord: zowel allochtoon als migrant zijn onprettige termen is vreselijk; nieuwe Nederlander is politiek correct en vriendelijk, maar al die woorden benadrukken vooral het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’.) Eerst is er de onhandigheid: je voelt je erg onhandig en je denkt dat je vast allerlei belangrijke dingen overslaat. Je bent behept met stereotypen als: ‘de ouders zijn traditioneel en die verhinderen de acculturatie van de kinderen’. Dan ga je je langzamerhand meer op je gemak voelen en heb je ruimte om te zoeken naar verschillende betekenissen. Je gaat zien hoe culturele scripts ook dragend kunnen zijn voor verandering en hoe ze therapeutische ruimte kunnen geven. Langzamerhand realiseer je je dan dat culturele scripts ook individueel verschillen. Moeders, vaders, kinderen, eerste en tweede generatie – allemaal verschillen ze. En dan de ontdekking: ‘ach, zo bijzonder is dat toch niet, want zo ga ik toch ook te werk met alle andere ouders’. Het verrijkt dan ook je werk met andere ouders – of, in mijn geval, met andere gezinnen en adolescenten. Dat zijn meestal mijn cliënten.

Alternerende culturele identiteiten

Ik heb een vraag over ‘cultuur’. Vergeleken met je eerste beschrijvingen waarbij een migrant zich separeert van zijn cultuur van oorsprong – een perspectief van loskomen, differentiëren en voortgang - lijkt je nu meer te denken aan zoiets als ook in de adolescentie gebeurt: regressie in dienst van progressie. Is wat je nu doet met ouders niet een *reculer pour mieux sauter*: oude thema’s, al wat ze hebben meegebracht, opnieuw exploreren, in een nieuwe betekenis zetten, om dan te kunnen voortgaan in een andere identiteit. Mijn vraag is of we niet beter af zouden zijn met een cultuurbegrip waarbij het niet gaat over assimilatie en adaptatie, maar waarbij we denken aan alternerende culturen. Celia Falicov (1995, 1998) zegt dat mensen twee of meer culturen beide, naast elkaar, in zich kunnen dragen, in beide culturen geworteld zijn en in beide zich thuis voelen. Beiden, en misschien wel meer dan twee, worden gebruikt in verschillende contexten en afhankelijk van de omstandigheden. Daarbij gaat het niet om een keurig proces. Sommige culturele thema’s worden opgeblazen tot enorme proporties; andere krimpen; nog weer andere blijven hetzelfde. Individuen kunnen zich zo tot twee culturen voelen horen zonder hun gevoel van culturele identiteit te verliezen. Bij adolescenten is dat een vruchtbaar idee. Vaak blijken ze thuis anders te zijn dan op school, en dat is voor hen geen probleem. Het bijt elkaar ook niet. Roken op school en dat niet vertellen tegen je ouders,

¹ Mevrouw Savenije is gezinstherapeut, adolescentenpsychotherapeut, verbonden aan een bureau voor AGGZ in Amsterdam en aan het Amsterdams Instituut voor Gezins- en Relatietherapie.

wordt door Nederlandse adolescenten ervaren als misselijk: dat doe je niet want dan bedrieg je je ouders; bi-culturele adolescenten hebben daar meestal geen moeite mee. Zij weten dat ze hun ouders pas in problemen brengen als ze het wél zouden vertellen. Een Marokkaanse collega zei: ‘Als ik heel erg boos ben of heel erg emotioneel, dan praat ik altijd Berbers. Mijn kinderen verstaan het niet want we praten thuis Nederlands of Marokkaans, maar als ik erg boos ben, wordt het Berbers. Dat is geen probleem.’ De kinderen weten dat ze op moeten passen wanneer hij Berbers gaat praten.

De gedachte dat identiteiten geïntegreerd moeten worden brengt misschien meer last dan gemak. De gedachte dat het mogelijk is meer identiteiten naast elkaar te hebben wijst er wel op dat we moeten uitkijken dat in de culturele ontmoeting niet één perspectief meer op de voorgrond staat dan het andere. ‘We hebben het over hun gezin van herkomst’ wordt dan: ‘We praten met hen over een deel van hun leven dat wij normaal minder zien in de therapieruimte’ – omdat zij weten dat dit perspectief op een andere manier wordt behandeld.

Patrick Meurs: *Dankjewel voor deze eerste bedenkingen. Uw idee van bi-culturele identiteit, of van identiteitsvorming bij allochtonen vanuit een mixcultuur, is een mooi beeld en zeker een alternatief voor het vooruitgangsperspectief waarin misschien wat naïef wordt gedacht dat naarmate de generaties vorderen het alleen maar meer en meer richting een Westers beeld gaat. Ten dele is dat juist, maar er zijn beperkingen. Wat u inbrengt: de mixcultuur, de bi-culturele identiteit, de interculturele competentie, is dan ook belangrijk. De toetssteen is natuurlijk de ervaring van de mensen zelf. De concepten nemen ons in een bepaalde richting mee en we moeten alert blijven op wat er nuttig aan is in de interculturele ontmoeting, en wat problematisch. Het klopt denk ik, dat je twee culturen kan leren hanteren, en bespelen. Het is prachtig als iemand zich kan kwaad maken in het Berbers en als zijn kinderen dat vatten, maar op een bepaald moment zullen die kinderen misschien zeggen: als hij het niet in het Nederlands gezegd krijgt, luister ik er niet meer naar. Dan voel je dat de kracht van bi-culturele identiteiten of competenties ook een keerzijde heeft. Ze kunnen ook iemands kwetsbaarheid uitmaken. Als ik de moeders beluister, die beschouw als groots in wat zij doen voor hun gezin, dan denk ik: zij zijn bi-cultureel zeer competent, maar in de interculturele ontmoeting is er – welk concept we ook gebruiken – een restverschijnsel dat door een idee als ‘bi-culturele competentie’ niet wordt gecompenseerd. Er zijn stukken in de ontmoeting in te brengen die eenvoudigweg niet te verzoenen zijn. Ze blijven conflictueus. We moeten daarom heel attent blijven op de terminologie waarin we spreken over interculturele ontmoeting. We kunnen het onherleidbaar anders zijn betreuren, we kunnen zeggen ‘is dat wel zo?’ – maar ik denk dat we alternerende perspectieven moeten leren hanteren. Er is wel degelijk verandering richting Westerse cultuur, er is bi-culturele competentie, er is mix – maar ook zijn er momenten van onherleidbaar anders zijn, en van niet bij elkaar kunnen brengen van het ene en het andere, en soms het onbegrijpelijke conflict dat daaruit volgt.*

Anke Savenije: het is de gedachte van *alternerende* identiteiten: geen mix, maar een identiteit die afhangt van context en omstandigheden. Je hebt echter gelijk als je zegt dat daartussen conflicten kunnen ontstaan, en problemen, wanneer twee scripts op onderdelen al te strijdig worden. Dan krijg je ook intrapsychisch conflict. Ik bepleit niet het idee dat identiteiten harmonieus naast elkaar bestaan, nee, maar dat er voorgrond- en achtergrond-effecten zijn. Die kunnen natuurlijk ook te zeer met elkaar in strijd zijn, en op een manier die niet meer hanteerbaar is. Anil Ramdas citeert in zijn boek *Het geheugen van de stad* een Hindoestaans meisje dat al een kamer heeft uitgezocht maar nog geen woorden om het aan haar vader te vertellen. Ze weet niet *hoe* ze dat moet doen: aan haar vader vertellen dat ze een kamer in de stad wil. Twee sporen zijn dan met elkaar in conflict. En ook als je aanneemt dat grote delen van ie-

mand's identiteiten niet geïntegreerd hoeven te zijn maar naast elkaar kunnen bestaan, dan nog zijn er conflictgebieden.

Meer differentiatie in ons begrip van 'cultuur'

Dan over het onvervreemdbaar anders zijn: Falicov pleit ervoor om cultuur op te splitsen. Met cultuur bedoelen wij vaak cultuur van herkomst. Zij zegt: herkomst is één deel, een onderdeel van cultuur. Sekse is een ander onderdeel, of opleiding – je gedraagt je als arts zus en niet zo – sociaal-economische situatie, leeftijdscohort – ik behoor bijvoorbeeld tot de naoorlogse generatie en dat geeft een speciaal soort perspectief – religie, acculturatie en seksuele oriëntatie: als je al die aspecten onder elkaar schrijft dan zijn er ook binnen een groep Nederlanders grote verschillen. Met sommige mensen heb je overeenkomsten; met andere vooral verschillen.

Moeten we dus cultuur niet zien als een multidimensioneel begrip? En als jij vertelt over een goed geadapteerde Marokkaanse man, een goede vader: stel je voor dat hij van jouw leeftijd was, en ook universitair docent, en dat hij werkte in een hospitaal in de buurt – zou het dan niet moeten gaan over die overeenkomsten? Er zijn vast grote verschillen, maar ik denk dat er ook overeenkomsten zijn, en ik zou dus pleiten voor een multidimensionele interpretatie van cultuur in plaats van een statisch cultuurbegrip.

Mensen die migreren nemen bovendien een cultuur mee die al weer anders is dan die van nu in hun land van herkomst. Ook daar vindt verandering plaats. Wat wij door hen krijgen voorgeschoteld is ook een statisch cultuurbegrip. Dat merken migranten zelf wanneer ze teruggaan: dat in hun land essentiële dingen aan het veranderen zijn. Er is een prachtige video van Nederlanders in Australië. Zij waren daar de meest geassimileerde mensen, fantastisch, maar nu ze ouder worden hebben ze allemaal heimwee. Ze verliezen als eerste hun nieuwe taal; je ziet dat de assimilatie schijn is geweest; ze wonen in huiskamers van de vijftiger jaren; het Nederland waar zij over praten is niet meer ons Nederland. Dat weten ze zelf - en ik denk dat het altijd zo gaat bij migratie.

Moeten wij niet proberen meer differentiatie aan te brengen in ons cultuurbegrip en zeggen: ieder individu heeft een eigen culturele 'niche' – een eigen hoekje.

***Patrick Meurs:** Dank je, Anke. Het statisch maken van het cultuurbegrip is inderdaad een risico dat ons allemaal en altijd weer bedreigt. Dat klopt. Wat betreft de Nederlanders in Australië die anders worden dan de Nederlanders hier – iets om nooit te vergeten bij het begeleiden van migranten - dat is echter een aspect van het onherleidbaar anders zijn en van hun eenzaamheid. Migrantenvertellen soms: kijk, in de zomer gaan wij terug, maar Turkije en Marokko, en dan is het eerst heel groot feest. Dan wordt er een bruiloft gevierd of een besnijdenis, maar na een paar dagen is het contact soms moeilijker en vallen er stiltes. In dat verhaal hoor je dat ze anders geworden zijn dan degenen die ginds wonen. Dat maakt mij erop attent dat ik hen allemaal zie als mensen van 'de Turkse cultuur' terwijl daar zoveel verschillen tussen zijn. De stilte die valt wanneer ze teruggaan is des te moeilijker omdat, zoals zij zeggen: 'omdat ik het niet allemaal meer durf vertellen wat mij bezig houdt; omdat ik het niet meer durf vragen' - al spreken ze allemaal Marokkaans of Turks. Er is onzekerheid over hoe de anderen zijn geworden en hoe zijzelf zijn geworden, en ze weten dat de taal die zij spreken niet meer de taal is die in Turkije of Marokko wordt gesproken.*

Vanuit ons Westers perspectief neigen wij er inderdaad toe cultuur te homogeneïseren – een eenheid te zien waar verschillen zijn. Dat is wat ik versta uit jouw commentaar.

Anke Savenije: Wanneer ik spreek met collega's uit een andere cultuur merk ik minder treurigheid en verdriet. Het heeft ermee te maken of je nog terug kan, misschien met geld en opleidingsniveau, en met hun toekomstperspectieven hier. Het is niet per se van 'ik heb iets ver-

loren'. Maar bij de mensen die wij zien in ons werk gaat het natuurlijk vaak over verdriet dat het hierheen komen niet heeft gebracht wat ze hadden gehoopt. De reden waarom men is geëmigreerd heeft daar zeker mee te maken.

Er is nog iets anders dan 'Westerse woorden'

Iets wat mij grote zorgen geeft, is ons spontaan spreken – zoals jij ook signaleert - in termen van 'groei', 'ontwikkeling', 'autonomie'. Wij, in het Westen, hebben sterke culturele scripts waarop heel weinig wordt gereflecteerd als zijnde culturele scripts. Het culturele script waarop ik doel gaat over losmaking en autonomie, over hoe mannen en vrouwen zich horen te verhouden en hoe mensen zich tot hun ouders moeten verhouden. Het zijn *cultureel* bepaalde voorschriften en ze worden niet gedeeld door mensen in landen buiten de Westerse maatschappij. Het is echter ingewikkeld om ze te beschouwen *als* culturele scripts en er op die manier mee om te gaan. Als jij zegt: spontaan vervallen wij daarin, dan gaat het over onze ideeën over ontwikkelingsfasen, over wat gezonde relaties zijn en dat je moet spreken over geheimen. Al die ideeën kunnen schadelijk zijn voor het gesprek met iemand uit een andere cultuur en, ja, ook voor zijn of haar ontwikkeling. Natuurlijk speelt daarbij een rol dat wij de dominante cultuur zijn. Het heeft te maken met macht – iets waarop we veel te weinig reflecteren. Het politieke discours van vandaag zit vol met voorbeelden daarvan. In de GGZ speelt ook nog dat men doet alsof 'evidence based' hetzelfde is als universeel geldig. Therapeuten gaan uit van eigen culturele scripts, of worden geconfronteerd met culturele scripts, zonder dat ze die als zodanig herkennen. Deze gaan dus de therapeutische ontmoeting overheersen. Voor een deel gaat het onbewust; voor een ander deel valt het samen met wat bijvoorbeeld 'politiek correct' heet.

Patrick Meurs: Daar moeten we misschien eens een aparte studiedag over organiseren! Ik heb willen duidelijk maken dat in mijn proces als hulpverlener met allochtonen mijn eigen cultureel script mij soms heel veel moeite heeft bezorgd. Het ogenblik dat ik in de therapiekamer met migranten beseftte dat mijn vanzelfsprekendheden en mijn culturele evidenties eigenlijk niet vanzelfsprekend waren – dat is voor mij een heel belangrijk moment geweest. Het allerbelangrijkste moment van transformatie. Als ik dat besef niet had gekregen, zou ik geen stap verder gekomen zijn. Dan zou ik niet hebben beseft dat allochtone ouders voortdurend voelen hoe zij bepaalde dingen belangrijk vinden en dat de migratie daar altijd weer vraagtekens achter zet. Anderen doen dat: hun kinderen, de school. Er worden vraagtekens gezet achter zaken waarin zij vast geloven. Dat is ook de positie die de therapeut aanvankelijk inneemt: hij komt binnen met zijn begrippenkader, zijn opleiding, zijn manier van naar verandering willen werken. Tegelijk voelt hij nergens zo sterk als bij allochtone ouders dat al wat hij meebrengt niet vanzelfsprekend is. Sommige moeders vinden het, bijvoorbeeld, niet evident dat kinderen een koppigheidsfase doormaken, of ze verdragen het niet dat kinderen leren nee zeggen. Voor ons zijn dat vanzelfsprekendheden. De moeders stellen daarover echter vragen omdat ze wel aanvoelen wat voor ons evident is. Ze voelen aan dat wij andere evidenties hebben, ze spiegelen zich daaraan, willen ten dele weten hoe het is voor de Westerse hulpverlener en voor Westerse moeders in de groep, en tegelijkertijd vallen ze vervolgens terug op zichzelf als het goed gaat. Ze weten dan hoe het anders is in de spiegel van de cultureel-andere, maar ze willen niet opgaan in die spiegel en óók hun eigenheid behouden. Dat vind ik een heel belangrijk proces: culturen die elkaar ontmoeten en het spiegelen. Maar de spiegelmetafoor is beperkt, want er is ook altijd een stuk waarin zij anders blijven. Dat is wat een Marokkaans meisje mij duidelijk maakte dat sterk opkwam voor vrijheid, voor een bepaalde manier van zich meisje tonen, en opgroeiende vrouw. In de therapie maakte ze mij echter ook iets anders

duidelijk: 'Denk niet dat ik een Westerse word, want er is ook nog iets anders'. Dat was een belangrijk leermoment voor mij als Westers therapeut.

Wat betreft uw gedachte over 'evidence based': ik heb niets op evidenties tegen, vind ze heel belangrijk, maar daaromheen hangt een cultuur die kan maken dat in de hulpverlening de multipliciteit, de veelvormigheid, gaat verdwijnen. Er ontstaat namelijk een discours dat niet meer wordt bevraagd. Men mag alleen nog dat doen waarvan met 'evidence' is aangetoond dat het effect heeft. Trek je dat overal door, en in het extreme, dan mag je op de duur alleen nog maar één ding doen: gedragsmatige interventies. Geen systeemtherapie, geen psychoanalyse en zo verder. Dat dreigt al, en gaan we nog een stap verder in die cultuur – waar, nogmaals, op zich niets tegen is, net zo min als tegen het gedragstherapeutisch model – dan is de vraag: wat is eigenlijk de efficiëntie van allochtone ouders die een Westerse therapeut raadplegen en die tegelijkertijd een hodja of marabout co-consulteren? Hebben we daar evidentie voor?

Verzeilen we in dat soort discussie, dan verzuipt al wat we doen. Dat is misschien de kwetsbaarheid van (de cultuur van) 'evidence based' als ideaal. Laten we dus allemaal zo veel mogelijk aantonen welke evidentie we hebben voor het effect van onze interventie, maar laten we ook ervoor oppassen dat het een machtsmiddel wordt waardoor andere therapeutische en anders-culturele methodes worden uitgesloten.

Anke Savenije: Hiermee zouden we mooi kunnen afsluiten want hiermee zijn we het allemaal roerend eens.

De onvermijdelijke besmetting met 'wij' en 'zij'

Toch graag nog een laatste punt: hoe we zelf zijn ingebed in onze maatschappelijke context. Al werk je veel met migranten, al heb je op dat punt een grote gevoeligheid en heel wat eruditie, al sta je goed bekend - wanneer de context verandert en splitst tussen 'wij' en 'zij', tussen moslimgemeenschappen en het Nederlandse discours, dan rijst de vraag hoe jij jezelf daarin positioneert. Dat hebben wij nooit erg duidelijk gedaan, ons positioneren, noch ten aanzien van maatschappelijke discussies, noch ten aanzien van de idee van neutraliteit. We worden natuurlijk wel gepositioneerd. In een artikel over contra-narratieven van Marokkaanse ouders (Hermans, 2004) staat bijvoorbeeld: 'Het is moeilijk hier je kinderen op te voeden. Veel ouders doen hun best, maar het probleem is dat de kinderen hier alle vrijheid krijgen. Kinderen worden door de overheid gestimuleerd om niet akkoord te zijn met hun ouders. Op school wordt kinderen geleerd een eigen mening te hebben en niet zomaar te geloven wat de ouders of de godsdienst zeggen. Kinderen krijgen het gevoel dat ze alles moeten hebben en als je hen tot de orde roept, antwoorden ze: "We leven hier niet in Marokko, hoor!" Wij kunnen misschien voor 20% invloed uitoefenen op onze kinderen, maar de samenleving neemt 80% voor haar rekening.' Nog een voorbeeld van een ander narratief: 'Onze kinderen gingen een week op openluchtclassen. We hebben gevraagd of wij het eten zouden mogen kopen want er zijn enkel vreemdelingen op de school. Maar dat was niet mogelijk. De kinderen hebben ham gekregen. We hebben nochtans duidelijk gezegd dat onze kinderen geen varkensvlees mogen eten. Ze respecteren de Islamitische godsdienst niet. Dat is het probleem.'

Ik denk dat cliënten vaak vanuit deze angst en vanuit deze gedachte ook de GGZ zien. Je kunt wel heel welbedoelend denken dat jij zo niet gezien zult worden, maar dat is de vraag. Je zou dus ook nog moeten reflecteren op de vraag of je als therapeut je niet op een of andere manier moet positioneren in de maatschappelijke context, en óók in de therapeutische ontmoeting. Met adolescenten hebben we daar gesprekken over en op zich is het interessant dat ze er met ons over praten.

Wij hechten aan neutraliteit, maar neutraliteit in een niet-neutrale omgeving kan niet. Je raakt besmet.

Patrick Meurs: *Je bent als therapeut altijd een representant van de andere, de ruimere maatschappij die in een gezin binnenkomt. Daarvan moet je je bewust zijn. Als een Marokkaanse ouder denkt: 'Verdraaid, er komt hier al zo veel binnen in mijn gezin wat ik niet wil', dan kan het zijn dat je in de ouderbegeleiding daarover heel veel moet spreken: wat betekent het dat jij als therapeut er óók nog binnen komt, en waarvoor dan wel? Hoe percipiëren ze jou, wat is de vraag van de ouders en wat zijn hun angsten tegenover de therapeut? Spontaan zouden ze het misschien niet aan je vertellen.*

Mijn tweede punt in antwoord op het voorgaande is: het is grappig dat Marokkaanse ouders dit zeiden. Aar tegelijkertijd dacht ik als vader van vier kinderen: vroeger heb ik met mijn ouders nogal eens ruzie gemaakt over het feit dat als ik een brief kreeg van een meisje, dat die geopend was. Ik vond dat dat niet kon en dan was het dikke ruzie. Het was ook duidelijk dat mijn ouders niet wilden dat die brieven zomaar binnen kwamen. Soms denk ik nu wel eens: ik heb vier kinderen, we zijn twintig of dertig jaar verder, en kijk eens wat er allemaal mijn gezin binnen komt dat ik eigenlijk allemaal niet eens weet. Wie mijn kinderen opvoedt, naast mijzelf en mijn echtgenote, daar ben ik niet altijd zeker van. En het gaat zo snel dat mijn kinderen manieren hebben om dat te organiseren die ik gewoon niet kan beheersen. Met het internet zijn zij veel handiger en sneller dan ikzelf. Mijn vader, vroeger, kende het systeem van brieven en als ik een brief kreeg, kon hij die open doen en lezen. Mijn kinderen krijgen dingen die ik niet kan lezen, die ik niet kan openen, die ik niet zie. Dat is een gemeenschappelijk punt voor Marokkaanse ouders en voor Vlaamse of Nederlandse ouders: in het opvoeden van kinderen zijn ouders zeer kwetsbaar – ook omdat heel wat stemmen uit de bredere maatschappij meespreken.

Zoals ook jij zegt, liggen die stemmen niet altijd in het verlengde van die van de ouders. Dat mag een bekommernis zijn voor ouderbegeleiding meer in het algemeen.

Literatuur

Falicov, C. (1995). Training to think culturally. A multidimensional comparative framework. *Family Process* 34: 373-388.

Falicov, C. (1998). *Latino families in therapy. A guide to multicultural practice*. New York: The Guilford Press.

Hermans, Ph. (2004). Contranarratieven van Marokkaanse ouders: een weerwoord op discriminatie, paternalisme en stigmatisering. *Migrantenstudies* 2004, nr.1: 36-53.